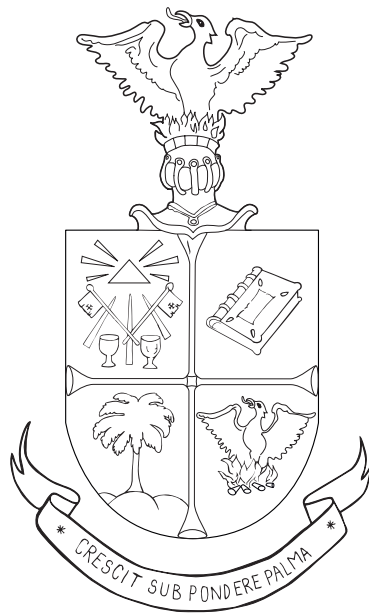

Glossa Iuridica

XII. évfolyam, 3-4. szám

Budapest, 2025

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SZERKESZTŐBIZOTTSÁGI ELNÖK:

Miskolczi Bodnár Péter

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Antalóczy Péter, Birher Nándor, Böcskei Elvira, Bruhács János,
Csáki-Hatalovics Gyula, Cservák Csaba, Czine Ágnes, Dobrocsi Szilvia,
Domokos Andrea, Homicskó Árpád Olivér, Jakab Éva, Köbel Szilvia,
Kukorelli István, Kun Attila, Liviu Radu, Miskolczi Bodnár Péter,
Móré Sándor, Osztovits András, Pulay Gyula, Rixer Ádám, Erik Stenpien,
Stipta István, Szabó Imre, Szabó Zsolt, Szalma József, Szuchy Róbert,
Tamás András, Tóth András, Tóth J. Zoltán, Törő Csaba Attila,
Trócsányi László, Udvary Sándor

FŐSZERKESZTŐ:

Rixer Ádám

FŐSZERKESZTŐ-HELYETTESEK:

Köbel Szilvia, Nagy Péter, Szuchy Róbert, Udvary Sándor

SZERKESZTŐK:

Arató Balázs, Boóc Ádám, Cservák Csaba, Domokos Andrea, Stipta István

ISSN 2064-6887

*Kiadja a Károli Gáspár Református
Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara*

Felelős kiadó: Prof. Dr. Tóth J. Zoltán, dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

PIACI ERŐK ÉS ÁLLAMI SZABÁLYOZÁS

ÉSZREVÉTELEK A TANÁROK ANYAGI MEGBECSÜLTSGÉRŐL
AZ ÓKORI RÓMA OKTATÁSÁBAN

CSOKNYA TÜNDE ÉVA
adjunktus (PTE ÁJK)

Absztrakt

A tanulmány az ókori római oktatási rendszer finanszírozási modelljének átalakulását vizsgálja, különös tekintettel a tanárok díjazásának kérdésére. A kutatás bemutatja a magánfinanszírozástól az állami beavatkozásig vezető út irányvonalait, feltárja továbbá a különböző oktatási szinteken (elemi, grammatikai, retorikai) tanító személyek bevételeinek forrásait. Az elemzés rávilágít a tanári fizetések, valamint azok ütemezése közötti jelentős különbségekre, valamint az állami szerepvállalás erősödésének tendenciájára. A tanulmány jogi és irodalmi források felhasználásával tárja fel az oktatásfinanszírozás változásainak hátterét, rámutatva a téma örökérvényűségére, a levonható tanulságokra.

Kulcsszavak: oktatás, ókori Róma, finanszírozás, állami beavatkozás, *ludi magister, grammaticus, rhetor*

MARKET DYNAMICS AND STATE REGULATION

Observations on the Financial Recognition of Teachers
in the Education of Ancient Rome

Abstract

This paper examines the transformation of the financing model in the ancient Roman education system, with a particular focus on teacher compensation. The research presents the trends leading from private financing to state intervention, and explores the sources of income for teachers at different educational levels (elementary, grammar, rhetoric). The analysis highlights significant differences between teacher salaries and their scheduling, as well as the tendency towards increased state involve-

ment. Using legal and literary sources, the study reveals the background of changes in education financing, pointing to the timeless nature of the topic and the lessons that can be drawn.

Keywords: education, ancient Rome, financing, state intervention, *ludi magister*, *grammaticus*, *rhetor*

1. Bevezetés

A modern oktatási rendszerek egyik központi vitatémája a pedagógusok anyagi és társadalmi megbecsültsége. A tanárok díjazása, a köz- és magánfinanszírozás aránya, valamint a javadalmazás mértékének kérdése napjainkban is aktuális jogi és társadalompolitikai diskurzus tárgyát képezi. A tanári (oktatói) pálya presztízsének csökkenése és a bérfeszültségek mind azt mutatják, hogy ma is alapvető kérdés: milyen mértékű és jellegű anyagi elismerés illeti meg azokat, akik tudást közvetítenek a jövő nemzedékének. Bár a társadalmi-gazdasági környezet gyökeresen eltér, az oktatási rendszer alapjait az ókorban kell keresnünk, így nem ígérkezik tanulságok nélküli vállalkozásnak, ha a mai problémák fényében visszatekintünk az ókori Római Birodalomra, és megvizsgáljuk, miként alakult a tanárok anyagi megbecsültsége és miként ismerte fel az állam saját szerepének jelentőségét.

Számos szerző vizsgálta már az antik oktatási rendszert, főként történeti kontextusban és gyakran pedagógiai szempontból,¹ így a vizsgálat semmiképp

1 A téma irodalmából áttekintően lásd például BLOOMER, W. Martin: *The School of Rome. Latin Studies and the Origin of Liberal Education*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2011; BONNER, Stanley F.: The Edict of Gratian on the Remuneration of Teachers. *The American Journal of Philology*, 1965, 86 (2), 113–137.; BONNER, Stanley F.: *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1977; KLEIN, Richard: Kaiser Julian's Rhetoren- und Unterrichtsgesetze. *Römische Quartalsschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 1981/76, 73–94.; MARROU, Henri-Irénée: *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 2. *Le monde romain*. Paris, Seuil, 1981; MAURICE, Lisa: *The Teacher in Ancient Rome. The Magister and His World*. Lanham – Boulder – New York – Toronto – Plymouth, UK, Lexington Books, 2013; ODOBINA László: Az oktatáspolitikai vallási alapú változásai Róma keresztény császárai alatt. *Antikvitás & Reneszánsz*, 2022, 10 (2), 29–44.; RICHLIN, Amy: Old Boys: Teacher-Student Bonding in Roman Oratory. *The Classical World*, 2011, 105 (1), 91–107.; TOO, Yun Lee (ed.): *Education in Greek and Roman Antiquity*. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2001; VÖSSING, Konrad: Staat und Schule in der Spätantike. *Ancient Society*, 2002/32, 243–262.

nem csupán egy általános áttekintést kíván adni, nem is a nevelés milyensége áll a fókuszban, ahogy a tanárok társadalmi státuszának elemzése sem része jelen kutatásnak. Jelen tanulmány az ókori Róma oktatási rendszerét vizsgálja egy specifikus, jogi relevanciával is bíró szempontból: a tanárok díjazásának forrásait, formáit és arányait elemzi, az állami beavatkozás szempontjainak előtérbe helyezésével. A kutatás arra keresi a választ, hogy a köztársaság korának magánfinanszírozású modelljétől hogyan jutott el a római jog a központi kincstárból finanszírozott tanári fizetésig. A vizsgálat jogi és irodalmi források felhasználásával világít rá az állam szerepének erősödését mutató tendenciákra, valamint azokra az arányeltolódásokra, amelyek az elemi, a grammatikai és a retorikai oktatás szereplőinek bevételeit jellemzi, érinti továbbá a díjak behajtásának jogi és gyakorlati nehézségeit.

„Az első császárokat már erős politikai megfontolások vezetik akkor, mikor figyelmüket a tanügyre irányítják. A rendszert féltették a tanítás szabadságától.”²

2. A finanszírozás irányvonalai – a magánfinanszírozástól az állami beavatkozásig

Elsőként szükségesnek látszik annak a képnek a felvázolása, amely a római oktatás (nevelés) évszázadokon átívelő történetéhez igazodik, és amely alapjaiban befolyásolta azt, hogy miként történt a tanárok javadalmazása. Az oktatási rendszer római történetét illetően a következőkben Finánczy Ernő korszakolását követem.³

2.1. A nemzeti nevelés korszaka

Az első – jogilag legkevésbé hangsúlyos – szakasz a nemzeti nevelés korszakaként jellemezhető, amikor intézményi keretek híján zajlott a fiatal nemzedék tanítása.⁴ A család központi szerepe, valamint a szabályozás hiánya világosan magánfinanszírozást feltételez. A tanítást a legrégebbi időkben szolgáltatnak tekintették, és tiszteletreméltó szolgáltatnak számított, „az emberek csak barátait és rokonaikat tanították.”⁵

2 FINÁNCZY Ernő: *Az ókori nevelés története*. Budapest, Hornyánszky Viktor főbizománys Kókai Lajos, 1922, 238.

3 Uo. 219-220.

4 Uo. 219-220.

5 Csak későn kezdtek pénzért tanítani, elsőként (általános) iskolát Carvilius nyitott.

2.2. Idegen hatások

Az idegen népekkel kapcsolatba lépő rómaiak tapasztalatának gyarapodásával, látókörének tágulásával erőteljesebben megjelentek idegen hatások – a görög befolyás –, és ahogy Róma „szerény helyi hatalmasságból” világalomra törekedett, a római nevelés második korszaka is megvalósult (Kr. e. 300-tól 146-ig). A grammatika és a retorika megjelenésével az alkalmoszerű régi képzés helyett már iskolaszerű tanulással találkozhatunk,⁶ ez az időszak pedig már alkalmasnak tűnt arra, hogy a családi nevelést lassanként felváltsa az egyre inkább intézményesült tanulás, megteremtve a tagozódás lehetőségét is. Csak a Kr. e. 3. század közepétől beszélhetünk görög-hellén értelemben vett iskoláztatásról, a Kr. u. 2. században pedig már sok görög volt Rómában, ők a hellenisztikus műveltség átadásával foglalkoztak. Idővel lassan kialakult az elemi iskolákból (*ludus*), a grammatikai és retorikai iskolákból álló oktatási rendszer.⁷

A *ludus* mint a betűk tanulásának helyszíne Plautus Mercator című komédiájában is felbukkan⁸ egyfajta elemi iskolaként, ahol az írás-olvasás-számolás tanítása zajlott, utóbb a nyelvtané is,⁹ amelyből grammatikai iskolák; a szónoklattan elemeinek megjelenésével pedig a retorikai iskolák is nőtték ki magukat. Ahogy Suetonius¹⁰ fogalmaz, a nyelvtan tanulmányozása Rómában a korai időkben még nem volt elterjedt, és még kevésbé tartották nagy becsben; ugyanakkor ezt természetesnek tartja, hiszen az állam akkor még háborúba keveredett, és kevés szabadideje volt a művelődésre. A legkorábbi tanárokként Liviust és Enniust jelöli meg, továbbá Crates Mallotes nevét említi még, akihez a nyelvtan tanulmányozásának Rómába való bevezetését köti.¹¹ Nem csupán a *grammaticus* kifejezés

Lásd Plutarch. Quaest. Rom. 59. Vö. BONNER (1977) i. m. 34–35.

6 FINÁNCZY i. m. 222. Az első alapítóknak a görög szakértők számíthatnak, akik Rómába érkeztek a Kr. e. 3. században, és olyan mély benyomást tettek a rómaiakra, hogy azok követték példájukat. Lásd BLOOMER i. m. 25.; Bloomer egy hibrid jelenséggént tekint a római oktatásra, amely kétnyelvű és kétkultúrájú. BLOOMER i. m. 26.

7 MIKONYA György: *Az európai egyetemek története (1230-1700)*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 88.

8 Plaut. Merc. II.2.303-304. „*Hodie ire in ludum occepi litterarium, Lysimache. ternas scio iam.*” Vö. továbbá BONNER (1977) i. m. 35.; FINÁNCZY i. m. 225.

9 Az elsők között lehetett i. e. III. század első felében Livius Andronicus.

10 Suetonius áll a legközelebb az oktatási intézmény önmagában történő tanulmányozásához, mert híres emberekről szóló életrajzi gyűjteménye tartalmaz szakaszokat a nyelvészekről és a retorikusokról. Lásd BLOOMER i. m. 24.

11 Suet. De Grammaticis 1. „*Grammatica Romae ne in usu quidem olim, nedum in*

megjelenése, hanem a retorika elemeinek iskolákban történő felbukkanása is görög hatásról árulkodik: a *litteratusok* és *grammaticusok* a szónoklattanba való rövid bevezetést is adtak, és tanítványaiknak szónoki gyakorlatokat kellett tartaniuk.¹²

Tacitus *Dialogus de oratoribus* c. művében utal a retorikai nevelés régi¹³ és új¹⁴ formájára, kezdetét vette ugyanis a szónoki képzés iskolaszerű módja, amelyet Tacitus ahhoz a korábbi eljáráshoz hasonlít, amikor a megkapott teljes körű nevelést és elméje kultúrával történő telítődését követően a fiút apja vagy rokonai elvitték a legmagasabb rangú szónokhoz, hogy mellette tanulja meg a szónoklás művészetét.

A nevelés második korszakában tehát a magánéletről és a családról fokozatosan áthelyeződött a fókusz az intézményi keretekre, amely összekapcsolódott az elit tagjai közötti versengéssel is. Róma uralkodó osztályát elbűvölték a bővülő világ és önmaguk megértésének új módszerei. A római elit ünnepelte és hirdette kapcsolatát a hellenisztikus szakértőkkel.¹⁵

2.3. Császári és önkormányzati juttatások megjelenése

A római nevelés harmadik korszaka (Kr. e. 146-tól Kr. u. 476-ig) erőteljesen hellenizált szellemet tükröz, miközben természetesen magán viseli a régi

honore ullo erat, rudi scilicet ac bellicosa etiam tum civitate, necdum magnopere liberalibus disciplinis vacante.” Suet. De Grammaticis 2. „Primus igitur, quantum opinamur, studium grammaticae in urbem intulit Crates Mallotes, Aristarchi aequalis...”

12 FINÁNCZY i. m. 226.

13 Tac. *Dialogus de oratoribus* 34. „Ergo apud maiores nostros iuvenis ille, qui foro et eloquentiae parabatur, imbutus iam domestica disciplina, refertus honestis studiis deducebatur a patre vel a propinquis ad eum oratorem, qui principem in civitate locum obtinebat.” Amikor egy fiút felkészítettek a nyilvános beszédre, miután ott-hon teljes körű nevelést kapott, és elméje kultúrával telítődött, apja vagy rokonai elvitték az állam legmagasabb rangú szónokához.

14 Tac. *Dialogus de oratoribus* 35. „At nunc adolescentuli nostri deducuntur in scholas istorum, qui rhetores vocantur, quos paulo ante Ciceronis tempora exitisse nec placuisse maioribus nostris ex eo manifestum est, quod a Crasso et Domitio censoribus claudere, ut ait Cicero, »ludum impudentiae« iussi sunt.” De manapság a fiatalokat a professzorok színházába, a retorikusokhoz viszik. Ez a csoport Cicero ideje előtt jelent meg, és őseink nem kedvelték, amint az abból is kitűnik, hogy amikor Crassus és Domitius cenzorok voltak, Cicero szerint parancsot adtak nekik, hogy zárják be „a pimaszság iskoláját”.

15 Anélkül, hogy lebecsülnénk például Aemilius Paulus családjának valódi intellektuális érdeklődését, feltűnő, hogy ezt az érdeklődést milyen módon mutatták ki. Görög filozófusok „koronája” követte az apát vagy a négy fiút Róma utcáin. BLOOMER i. m. 26.

római pedagógiai eszmény, a férfias, egyszerű és szigorú nevelés nyomait.¹⁶ A római oktatás korábban is alapvetően „piaci alapokon” működött,¹⁷ és bár a köztársaság idején is még magánvállalkozáshoz hasonlított, annak végén felmerült az államhatalom részéről az oktatásba történő beavatkozás a rétorok és a filozófusok kitiltásával. A császárok kezdetben több ízben száműzetéssel sújtották azokat a tanárokat, akik (veszélyesen) nagy hatást gyakoroltak tanítványaikra,¹⁸ Vespasianus azonban egy Suetoniustól származó forrás tanúsága szerint máshogy közelített a kérdéshez. Ő volt az első, aki a császári kincstárból utalt ki évi 100.000 *sestertius* fizetést (életjáradékot)¹⁹ a görög és latin rétorok számára.²⁰ A szöveg ugyanakkor nem hagy kétséget afelől, hogy ez a juttatás csak a rétorok számára történt. Tehát főszabályként a tanárok jövedelme továbbra is abból származott, amit tandíjként fizettek a tanítványok. Az egyébként is legalacsonyabb anyagi megbecsültséggel rendelkező elemi ismereteket tanítók (*ludi magister*) számára a tandíj továbbra is egyetlen bevételi forrásként funkcionált.²¹

Hadrianus,²² Antoninus Pius,²³ Marcus Aurelius és Constantinus folytatták elődeik tevékenységét és különböző juttatásokat, mentességeket, kedvezményeket biztosítottak a tanárok számára,²⁴ a császári fizetések

16 „s mindig akadtak egyének, kik szószólói voltak ama szigorú és egyszerű gyermek-nevelésnek, mely a régi Rómát nagygyá tette” Lásd FINÁNCZY i. m. 232.

17 ODRÓBINA i. m. 32.

18 Caligula így száműzte Carrinas Secundust, a szónokot, mert retorikai gyakorlatból beszédet tartott a zsarnokok ellen. Lásd Dio Cass. 59, 20.

19 Kis Ferencné fordítása; átdolgozta Kopeczky Rita. Lásd ADAMIK Tamás: *Bevezetés*. In: ADAMIK Tamás (szerk): Marcus Fabius Quintilianus Szónoklattan. Pozsony, Kalligram, 2009, 20.

20 Suet. Vesp. 18. „*Primus e fisco Latinis Graecisque rhetoribus annua centena constituit; praestantis poetas, nec non et artifices, Coae Veneris, item Colossi refectorem, insigni congiario magnaue mercede donavit; mechanico quoque, grandis columnas exigua impensa perducturum in Capitolium pollicenti, praemium pro commento non mediocre optulit, operam remisit, praefatus sineret se plebiculam pascere.*”

21 MAURICE i. m. 144.

22 Lásd FEIN, Sylvia: *Die Beziehungen der Kaiser Trajan und Hadrian zu den litterati*. Stuttgart – Leipzig, B. G. Teubner, 1994.

23 Antoninus Pius részletesen rendelkezett a városok által biztosítható, közfeladatok alóli mentességek köréről, számának korlátozásáról, tovább növelve a különbségeket a tanárok típusai és a városok mérete alapján. Lásd D. 27, 1, 6, 2. A mentességek biztosítása terhet rótt a városokra, valamint a tanárok és városok közötti kapcsolatra. Ezek ugyanis mind olyan szabályok, amikért a fővároson kívüli a városok álltak helyt császári előírás alapján. Vö. MAURICE i. m. 158.

24 Lásd MIKONYA i. m. 89–90.

mellett azonban rövidesen megjelentek bizonyos önkormányzati juttatások – fizetések és mentességek formájában.²⁵

Ha a finanszírozás forrásának irányvonalaira tekintünk, akkor azt láthatjuk, hogy az a köztársaság korától a császárkorig jelentős átalakuláson ment keresztül. A kezdeti, intézményes keretek nélküli, magánjellegű tanítás – amelyet baráti szolgálatként végeztek – fokozatosan egy piaci alapú rendszerré vált, ahol a tandíj lett a tanárok elsődleges bevételi forrása. A görög kulturális hatás nemcsak az oktatás tartalmát, hanem a szerkezetét is átformálta, létrehozva az iskolarendszerű képzést. A császárkorban az állami beavatkozás már erőteljesen jelen volt, kezdetben inkább kontrollfunkciót betöltve, később pedig politikai okokból is kiemelt jelentőségűvé vált. Vespasianus császár volt az első, aki állami fizetést biztosított a szónokok számára, ezzel elindítva a közfinanszírozás gyakorlatát. A császári fizetések, valamint az önkormányzati juttatások egyre erőteljesebben jelezték az oktatás növekvő jelentőségét, ugyanakkor egyenlőtlenséget is teremtettek a tanárok között. Míg az állami oktatáspolitikai szempontjából kiemelt jelentőségű rétorok állami támogatásban részesülhettek, az alacsonyabb szinten tanító *ludi magisterek* továbbra is kizárólag a diákok által fizetett tandíjából éltek, ami kiszolgáltatottabbá tette őket. A következőkben ezeket az arányokat vizsgáljuk meg kicsit közelebbről.

3. Differenciált tandíjak és fizetések

Amennyiben elfogadjuk, hogy az oktatástörténet második korszakától már elkülönült egymástól az elemi, grammatikai és retorikai oktatás – amely nem ellentmondásoktól mentes –, érdemes megvizsgálni az eltérő 'szinteken' helyet foglaló tanárok anyagi helyzetét.

A római oktatásról szóló ismereteink alapján úgy tűnik, az elemi oktatás hétéves korban²⁶ kezdődött egy *ludi magister*rel, akinél a tanulók négy vagy öt évig tanultak, mielőtt a *grammaticus* iskolájába, majd onnan a retorikai tanulmányokba léptek volna. Az 'osztálytermi' jellegűnek tekinthető tanítással foglalkozó tanárokat a *ludi magister*, a *grammaticus* és a

25 Az önkormányzati fizetés arányaiban kisebb értékű lehetett, mint a császári. A városi fizetésekre Maurice két példát is említ. Lásd MAURICE i. m. 154.

26 A már idézett plautusi komédiában (Mercator) az öreg Demipho beleszeretett egy lányba, hirtelen megfiatalodik – hétévesnek érzi magát –, „*puer sum, Lysimache, sepuennis*”, aki ma visszatért az iskolába. Plaut. Merc. II.2. 292.

*rheto*r voltak a fő kifejezések, de a *litterator*, *praeceptor* és a *professor* elnevezésekkel is rendszeresen találkozhatunk a forrásokban.²⁷

A tanárok rabszolga vagy szabad jogállása természetesen szoros összefüggésben áll a társadalmi státuszukkal. A társadalmi helyzetük azonban az anyagi kérdésekkel is kapcsolatot mutatott. Bár az is kétségtelen, hogy az ókori Rómában a vagyon nem tudta ellensúlyozni a születéssel összefüggő státusz kérdését, a kényelmes élet lehetőségét mégis magában hordozta. A tanárok anyagi juttatásai négy összetevőből állhattak, és a következő kategóriákba sorolhatjuk őket: a szülőktől kapott iskolai díjak (tandíjak), 'közfizetések', ajándékok és bizonyos városi kötelezettségek alóli mentességek.²⁸ Bár a vizsgálat a tandíjak és fizetések kérdésére korlátozódik, a sort a teljesség kedvéért érdemes kiegészítenünk a tudományos művekből és iskolai tankönyvekből származó mellékjövedellel, amelyre főként a *grammaticus*oknál találhatunk példákat,²⁹ valamint a *ludi magister* vándortanítóként szerzett extra bevételével, amelyre a nyári szünetet kihasználva tudott szert tenni.³⁰

A jövedelem forrásai és az anyagi lehetőségek azonban nem voltak egységesek, gyakran következtek a társadalmi helyzetből és váltak egyúttal annak következményeivé is. Főszabályként a tanárok jövedelme abból származott, amit tandíjként fizettek a tanítványok, amely a magánfinanszírozás korszakában tulajdonképpen egyetlen bevétel is volt. Sajnos a források nem túl bőbeszédűek, ami a tanárok tényleges díjait illetik, azonban az arányokra találunk utalást. Ennek talán legvilágosabb megjelenése – bár elég késői forrásról van szó – Diocletianus rendeletében (*Edictum de pretiis rerum venalium*) érhető tetten, amely célzottan a 3. század gazdasági válságának a megoldása, illetve csillapítása érdekében született meg.³¹ Eszerint a rétor 250, a görög-latin irodalom és geometria tanára 200, míg az elemi ismereteket tanító 50 *denariust* kaphatott legfeljebb havonta tanítványonként.³² A három szintnek megfelelően kifizethető maximális díjak aránya tehát 5 : 4 : 1.³³

27 Részletesen lásd MAURICE i. m. 1–2.

28 MAURICE i. m. 143–144.

29 BONNER (1977) i. m. 55, 152. Iuvenal VI, 452, BARWICK, Karl: *Remmius Palaemon und die römische Ars grammatica*. Leipzig, Dieterich, 1922.; Vö. MAURICE i. m. 149.

30 MAURICE i. m. 149.

31 Lásd JUSZTINGER János: Adóreform és központi árszabályozás a 3. század gazdasági krízisében: Diocletianus válasza az inflációs válságra. *DÍKÉ*, 2023, 7 (2), 261.

32 Diocletianus Max. VII, 66, 70, 71. Lásd LAUFFER, Siegfried: *Diokletians Preisedikt*. Berlin, De Gruyter, 1971.

33 BONNER (1977) i. m. 149.

Az arányokat illetően irányt mutat továbbá a Gratianus császár 'iskola-rendelete'-ként emlegetett, a provinciák fővárosaiban dolgozó tanárok juttatásait szabályozó,³⁴ 376-ban született *edictum* is, amely ugyanakkor nem tér ki a *ludi magister* helyzetére. A fizetések értékét az *annonae* mértékegységével adták meg, amely a katonai fejadag mércéje, és amely a *capitusszal* (takarmány mércéjével) együtt a fizetések kiszámításának alapjává vált.³⁵ A rendeletben szereplő összegek kapcsán ugyan nincs egységes álláspont abban, hogy az állam vagy a város feladata volt ezek biztosítása,³⁶ azonban az világosan látható, hogy a Diocletianusnál említett arányok tovább torzultak. Míg Gallia északi részében egy *grammaticus* 12, addig egy rétor 24 *annonae* fizetést kapott, a római császárok rezidenciájaként működő Augusta Treverorumban pedig egy latin *grammaticus* 20, egy latin rétort pedig 30 *annonae* illette meg.³⁷ A következőkben érdemes külön-külön is áttekinteni az egyes tanárok anyagi megbecsültségének és a kifizetések ütemezésének kérdését.

3.1. *Ludi magister*

„*octonos referentes Idibus aeris*”³⁸

Horatius a *Sermonum* c. művében azt írja, hogy Venusia városában a fiúk minden hónap Idusán fizették a tanítónak járó díjat, de a szövegvariánsok

34 ODROBINA i. m. 35.

35 MAURICE i. m. 153.

36 A rendeletben Augusta Treverorum esetében előírt magasabb fizetés arra engedhet következtetni, hogy az állam vállalta e feladatot. Lásd BONNER (1965) i. m. 124-125.; Vö. KASTER, Robert A.: A Reconsideration of „Gratian's School-Law”. *Hermes*, 1984, 112 (1), 100–114.

37 CTh. 13, 3, 11.: *Imppp. Valens, Gratianus et Valentinianus AAA Antonio praefecto praetorio Galliarum Per omnem dioecesim commissam magnificentiae tuae frequentissimis in civitatibus, quae pollent et eminent claritudine, praeceptorum optimi quique erudiendae praesideant iuventuti: rhetores loquimur et grammaticos Atticae Romanaeque doctrinae. Quorum oratoribus viginti quattuor annonarum e fisco emolumento donentur, grammaticis Latino ve1 Graeco duodecim annonarum deduction paulo numerus ex more praestetur, ut singulis urbibus, quae metropoles nuncupantur, nobilium professorum electio celebretur nec vero iudicemus, liberum ut sit cuique civitati suos doctores et magistros placito sibi iuvare compendio. Trevirorum vel clarissimae civitati uberius aliquid putavimus deferendum, rhetori ut triginta, item viginti grammatico Latino, Graeco etiam, si qui dignus repperiri potuerit, duodecim praebeantur annonae.*

38 Horace, *Serm.*, I, 6, 75.

nem engedik, hogy egyértelműen meghatározzuk, mi volt a tényleges összeg.³⁹ A szélesebb körben elfogadott olvasat („*octonos referentes Idibus aeris*”) arra utal, hogy a fizetés nyolc *as* volt, vagy fél *denarius* minden tanítvány után havonta. Mivel évente aligha volt több 8 hónapnál a tanítás, így tanítványonként a tanító évi négy *denariust* kereshetett. Ebből következően azonban nagyon nagy iskolát kellett volna fenntartania a tanárnak, hogy annyit keressen, mint egy közönséges munkás (napi egy *denarius*).⁴⁰ Bár a szövegben szereplő összeg vidéki városról szól, kétségesnek tűnik, hogy egy *ludi magister* a tanításért kapott bevételből megélt volna.⁴¹ Valószínűnek látszik, hogy ezek a tanárok a hosszú nyári szünetet arra használták fel, hogy látogató tanítóként – például ahogy Echion alkalmazta őket Petroniusnál – órákat tartva szerezzék meg a szükséges többletjövedelmet. Általános anyagi helyzetüket csak sajnálatosnak lehet nevezni.⁴²

Az is észszerűnek tűnik, hogy egy alacsonyabb fokú tanárnak a tanítványai nem tudnak egy nagyobb összegű kifizetést teljesíteni, és az is előfordulhatott, hogy a tanárnak sem volt elegendő anyagi forrása ahhoz, hogy csak az év végén kapja meg a neki járó fizetséget. A kisebb részekből álló havi kifizetések lehetővé tették azt is, hogy a tanulók különböző időpontokban kezdjék vagy fejezzék be tanulmányaikat. Az is lehetségesnek tűnik, hogy a tanító nem minden hónapban kapta meg a teljes tandíjat, például amikor a családoknál anyagi nehézségek merültek fel, és nem küldték gyermekeiket iskolába. A *ludi magister* társadalomban elfoglalt alacsony pozíciójának oka – amellet, hogy a szegények gyermekeit tanította –, hogy maga is a szegények közé tartozott.⁴³

39 BONNER (1977) i. m. 149.: A kevésbé széles körben elfogadott olvasat (*octonis referentes Idibus aera*) szerint a fizetés nyolc hónapban történt – azaz mindegyikben a hosszú nyári szünet kivételével – de nem specifikálja az összeget.

40 BONNER (1977) i. m. 150.

41 Ezt támasztja alá egy capuai *ludi magisterről*, Philocalusról fennmaradt sírfelirat, amelynek tanúsága szerint „hűségesen másolta a végrendeleteket” Idézi BONNER (1977) i. m. 150.

42 Horace, Sermones, 1, 6, 75. Lásd BONNER (1977) i. m. 149.

43 MAURICE i. m. 145.

3.2. *Grammaticus*

„*quantum grammaticus meruit labor? et tamen ex hoc, quodcumque est (minus est autem quam rhetoris aera)*”⁴⁴

Mikor kapják meg Celadus és a tanult Palaemon a jutalmukat, amit egy *grammaticus* munkája megérdemel? De bármennyit is kapnak, az kevesebb, mint egy retorika tanár fizetése.

A *grammaticus* díjazásának megítélése kissé zavaros Iuvenalis szatírájában.⁴⁵ Miután a *grammaticus* életét rendkívül siváran festette le, és az elviselhetetlen követelményeket sorolta fel, a szatirikus úgy képzei, hogy valaki azt mondja a tanárnak: mindezek után elégedjen meg egy nyomorúságos összeggel: „aztán, amikor eltelik az év, fogadd el azt az aranymennységet, amelyet a nép egy sikeres versenyzőnek ad.” Az említett arany az *aureus* nevű pénzérme, amely huszonöt *denariust*, vagyis 100 *sestertiust* ért.⁴⁶ Felmerül azonban a kérdés – milyen versenyzőről és milyen összegről van szó? Iuvenalis vélhetően egy gladiátorviadalt tartott szem előtt, és a hangvételtől arra lehet következtetni, hogy megvetendően kevésnek tartja az összeget, így könnyen lehet, hogy amikor Iuvenalis azt sugallja, hogy a tanítónak az év végére annyi jutott, amennyit egy sikeres gladiátor egyetlen mérkőzésért kapott, akkor nem kizárt, hogy ő a teljes bevételére gondolt (a legpesszimistább számítás szerint) még azelőtt, hogy bármiféle lépést tett volna a hátralék behajtására. Bonner elképzelhetőnek tartja, hogy egy *aureus* volt a *grammaticus* éves díja Iuvenalis korában.⁴⁷

Ugyanakkor egy *grammaticus* anyagi sikere vagy bukása részben a személyiségétől, képességeitől és kezdeményezőképességétől is függött. Antonius Gniphó például nemcsak azért volt sikeres, mert kiváló tudós volt, hanem mert az emberek kedvelték barátságos és kellemes modorát is;⁴⁸ és szerencséje is volt, hogy hálás és becsületes szülőkkel dolgozhatott, akik tisztességesen megfizették szolgálataiért. Orbilius viszont, bármennyire is jogosak voltak sérelmei, zord és civakodó alak volt, és végül kudarcot vallott.⁴⁹ Ugyanakkor kivételes üzleti érzékkel mégiscsak lehetett nagy

44 Juv. Sat. 7. 216–217.

45 Juv. Sat. 7. 242–243. „*haec' inquit, cura; sed cum se uerterit annus, accipe, uictori populus quod postulat, aurum.*” BONNER (1977) i. m. 150.

46 BONNER i. m. 150–151.

47 BONNER (1977) i. m. 152.; Vö. MAURICE i. m. 148.

48 Suet. De Gramm. 7.

49 Suet. De Gramm. 9.

vagyonra szert tenni *grammaticus*ként is: a legkivételesebb sikert kétségtelenül Remmius Palaemon érte el Tiberius, Claudius és Nero uralkodása alatt, akinek vállalkozása és vagyona páratlan volt. Kivételesen nagy iskolája – Suetonius szerint – évi 400 000 *sestertius* jövedelmet hozott neki.⁵⁰

A kifizetések ütemezését illetően arra találunk utalást, hogy a magasabb iskolai fokozathoz tartozó tanárok is visszamenőleg kapták a díjukat, de éves kifizetésként. Iuvenalis szerint akkor kapja meg a pénzét, amikor az év átfordul.⁵¹ Bár fizetése arányaiban magasabb, mint a *ludi magisteré*, az utólagos éves kifizetés okán mégis felléphettek anyagi gondjai.

Ugyanakkor felmerül a díjak tényleges behajtásának nehézsége az év végén is, ritkának tűnik ugyanis az a díj, amely nem szorul bíróságra.⁵² Még amikor a fizetés rendszeres is volt, nem mindig történt meg teljes egészében, mert a díj a tehetősebb családoknál a *dispensator* kezén ment át, tehát voltak kisebb százalékos jutalékok, amelyeket le kellett vonni.⁵³

3.3. Rétor

A tandíjak arányát tekintve kétségtelenül a rétor volt leginkább kitüntetett helyzetben. A rétorok díjazását illetően a források alapján feltételezhető, hogy egy rétor többet kérhetett, mint egy *grammaticus*, Iuvenalis ugyanis azt írja, hogy az kevesebb, mint a rétor pénze.⁵⁴

Diocletianus ármaximalizáló *edictum*át követően a *grammaticus* és a rétor közötti különbség tovább nőtt. Ahogy az arányok vizsgálata során világossá vált, Gratianus *edictuma* a rétorok fizetését a *grammaticus*ok fizetésének kétszeresében határozza meg, viszont az is világossá vált, hogy az nem tandíjról, sokkal inkább egyfajta fizetésről szólt.

A rétorok jövedelmei, akárcsak a *grammaticus*oké, szintén nagy különbségeket mutathattak, de a tantárgy iránti kereslet olyan nagy volt, és a közéletben számára az előrelépés lehetőségei olyan változatosak, hogy a retorikatanár kevesebb kockázattal nézett szembe, mint a *grammaticus*, és bár lehettek rossz időszakai, jobb eséllyel érhetette el a jólétet.⁵⁵ Iuvenalis arra utal, hogy éhbérért dolgoztatják a pedagógusokat és rétorokat, ugyan-

50 Suet. De Gramm. 23.; Vö. BONNER (1977) i. m. 153.

51 Juv. Sat. 7. 242 „*grammaticus cum se verterit annus*”; Vö. MAURICE i. m. 146.

52 Juv. Sat. 7. 228, 229. „*grammaticus, rara tamen merces quae cognitione tribuni non egeat*”

53 BONNER (1977) i. m. 148.; Juv. Sat. 7. 218–219

54 Juv. Sat. 7. 216–217 „*minus est autem quam rhetoris aera*”

55 BONNER (1977) i. m. 154.

akkor Quintilianust kiemeli és utal rá, hogy ő anyagi javakat és erkölcsi megbecsülést is kapott.⁵⁶ E megállapítások arra engednek következtetni, hogy politikai szempontok és egyéb megfontolások is hatással voltak a rétor anyagi helyzetére.

A *grammaticushoz* hasonlóan a rétor is évente kaphatta a díját, és ugyancsak szenvedhetett azoktól a tanulóktól, akik elhagyják tanáraikat, és átmennek máshoz azért, hogy elkerüljék a fizetést. Iuvenalis megállapítja, hogy rétorok félretették a fiktív vitákat a pereskedés kedvéért, ha a díjukat kell behajtaniuk.⁵⁷

A piaci erőknek hatniuk kellett erre a helyzetre, hiszen ahol 'tanárfelesleg' volt, ott a tanulók értékesebbnek számítottak, és rosszabb feltételek mellett is elvállalták őket, mint ahol kevés volt a tanár. Másrészt azonban piaci szempontok is felmerülnek, ugyanis, ha egy tanárnak sok tanulója volt, népszerűbbnek bizonyult, és a piac bizalmát élvezte. Ha nem is fizetett végül valamennyi tanuló, a tanulói létszám növekedése szerencsés volt, a fizetési kockázat pedig kifizetődőnek bizonyult, hiszen a nagyobb létszám újabb tanulókat vonzott a tanítóhoz.⁵⁸

4. Záró következtetések

Az ókori Róma tanárainak díjazási rendszere összetett képet mutat, amely a tisztán magánfinanszírozástól a császárkori állami beavatkozásig eljutva jelentős változáson esett át.

A római tanárok körében megfigyelhető erőteljes tagozódás a jövedelmek terén is jelentős differenciálódáshoz vezetett, a tandíjakból, 'közfizetésekből', ajándékokból és mentességekből származó források nem voltak mindenki számára elérhetőek.

A forrásokból kirajzolódik egy erősen hierarchizált struktúra, ahol az elemi szinten tanító *ludi magister* anyagi helyzete rendkívül bizonytalan volt, jövedelme kizárólag a diákok által fizetett, alacsony összegű havi tandíjakból származott. Ezzel szemben a *grammaticus* és különösen a rétor díjazása jóval magasabb lehetett, ám az éves, utólagos fizetési ütemezés és a díjhátralékok behajtásának nehézségei számukra is pénzügyi kockázatot jelentettek, ami gyakran pereskedéshez vezetett.

56 Iuv. Sat. 7, 186–198. ADAMIK i. m. 22.

57 Iuv. Sat. 7. 168. „veras agitant lites raptore relicto”

58 MAURICE i. m. 147.

Vespasianus császár döntése, amellyel a retorikatanárok számára a császári kincstárból rendszeres fizetést biztosított, mérföldkőnek tekinthető az oktatás közüggé válásának folyamatában. Ez a lépés nem csupán anyagi juttatást jelentett, hanem a hatalom azon felismerését is tükrözte, hogy a képzés – különösen a szónoki – politikai jelentőséggel bír.

Világosnak tűnik tehát, hogy az állami beavatkozás folyamatában nem az írást és olvasást tanítók voltak a kulcsszereplők. Látható, hogy a római állam a magasabb szintű oktatást végzők, a *grammaticusok*, de még sokkal inkább a rétorok „megnyerésére” törekedett, hiszen ők gondoskodtak az igazgatási és politikai elit formálásáról és arról, hogy a diákok olyan értékeket sajátítsanak el, amelyek összhangban álltak a római állam céljaival.

Diocletianus rendelete egyértelmű jogi keretet szabott a tandíjak maximális mértékének, rögzítve a tanári szintek közötti arányt: a rétor ötször annyit kereshetett, mint egy elemi tanító. Ez a különbség tükrözte az oktatási szintek társadalmi megbecsültségét is.

Az alacsonyabb szintű tanárok havi, alacsony összegű díjazása folyamatos anyagi bizonytalanságot jelentett számukra. Ezzel szemben a *grammaticusok* és rétorok éves díjazása bár nagyobb összeget jelentett, a kifizetés év végi esedékessége és a behajtás nehézségei miatt likviditási problémákat okozhatott. A tanárok sikerét nemcsak tudásuk, hanem személyes rátermettségük, üzleti érzékük és népszerűségük is befolyásolta. A diákokért folytatott verseny és a tanárok hírneve kulcsfontosságú volt a bevétel szempontjából, ami azt mutatja, hogy az oktatás egyfajta szolgáltatási piacként működött.

A római kitekintés rávilágít több, ma is aktuális jogi és oktatáspolitikai kérdésre: a pálya kellő anyagi vonzerejének hiányára, a köz- és magánfinanszírozás egyensúlyára, valamint a tanári jövedelmek stabilitásának jogi garanciáira. A római példa azt mutatja, hogy bár a piac szabályozta a tanárok díjait, az állami beavatkozás és a jogi szabályozás már az ókorban is elkerülhetetlenné vált az oktatás minőségének és a politikai stabilitásnak a biztosítása érdekében. Az ókori Róma történetében észlelhető állami szerepvállalás fokozatos erősödése arra utal, hogy a császárok felismerték annak stratégiai jelentőségét.

A tanárok díjazása az ókori Rómában egy egyértelműen hierarchikus és piaci alapú rendszer képét mutatja, amelynek tanulságai máig ható érvényűek. Láthattuk, hogy a tanítás egy tiszteletreméltó, fizetség nélküli szolgálatból professzionális, tandíjalapú tevékenységgé vált. Az oktatási rendszer legalján álló, elemi ismereteket tanító *ludi magister* sanyarú

anyagi helyzete éles ellentétben állt a kiemelt rétorok jövedelmével, ami világosan tükrözi az oktatási szinteken tanítók társadalmi megítélését is. Az anyagi biztonság és a társadalmi presztízs kérdése nem modern jelenség, és a rómaiak kiemelt figyelmet fordítottak az igazgatási és politikai elit formálására képes, felsőfokú képzést biztosító rétorok számára.

Ezek a tanulságok rávilágítanak, hogy bár a társadalmi-gazdasági környezet sokat változott, az oktatásfinanszírozás alapvető kérdései és kihívásai sok tekintetben hasonlóak maradtak az ókortól napjainkig.

Hiszen az ifjúság tanítása a legnagyobb szolgálat, amit az államnak tehetünk.

„Quod enim munus rei publicae adferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem...?”⁵⁹

59 Cic. div. 2, 4.